

Nyelv, poétika, kogníció

Elmélet és módszer a poétikai kutatásban

Nyelv, poétika, kogníció

Elmélet és módszer a poétikai kutatásban

A 2016. május 11-én az Eszterházy Károly Főiskolán
megrendezett műhelykonferencia anyaga

Szerkesztette:

Domonkosi Ágnes
Simon Gábor

Líceum Kiadó
Eger, 2018

Lektorálta:

Eőry Vilma

ISBN 978-963-496-023-2

A borító Kakas Olívia (EKE BMK)
Jóslat című munkájának felhasználásával készült.

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Nyomdai előkészítés: Molnár Gergely

Megjelent: 2018-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
SIMON GÁBOR: Kognitív és/vagy nyelvészeti poétika	9
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Poétika szemantika nélkül?	41
PETHŐ JÓZSEF: Metafora és poétikusság	51
TÁTRAI SZILÁRD: Az aposztrifikus fikció és a közös figyelem működése a dalszövegekben – társas kognitív megközelítés.....	65
FALYUNA NÓRA: Esettanulmány a dalszövegek líraiságának elemzéséhez	79
NAGY TAMÁS: Idézett és zenei elemekkel kiegészített versek fogalmi és nyelvi struktúráinak elemzési lehetőségei	95
DOMONKOSI ÁGNES – KUNA ÁGNES: Kreatív-produktív módszerek és kvalitatív szövegelemzés a poétikai kutatásban.....	113
HÁMORI ÁGNES: Az érzelmek elemzési lehetőségei a kognitív poétikai kutatásban és korpuszfeldolgozásban	139
DODÉ RÉKA – LUDÁNYI ZSÓFIA – FALYUNA NÓRA – KUNA ÁGNES: Poétika és korpusz. Hogyan nyújthat segítséget a korpusznyelvészet poétikus szövegek vizsgálatához?.....	175
SÓLYOM RÉKA: A kérdőíves felmérések szerepe a kognitív szemantikai és stilisztikai elemzésekben	197
DOMONKOSI ÁGNES – KUNA ÁGNES – SIMON GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Poétikai mintázatok korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve	211
A KÖTET SZERZŐI	223

Pethő József

Metafora és poétikusság

1. Bevezetés

Az alábbi gondolatmenetben – előzetesen célszerű ezt már itt a bevezetésben rögzíteni – hangsúlyosabbak a felvetett és ugyan eltérő mértékben, de nyitva maradó kérdések, mint a metafora és a poétikusság összefüggéseinek elméleti és módszertani megközelítési lehetőségeiről való gondolkodás lezárásának igényével megfogalmazott megállapítások, összegzések. Ennek a tudományos igényű dolgozatokban nem éppen jellemző ténynek több oka is van. Először is az, hogy bár a metafora a tudománytörténet egyik legtöbbet kutatott jelensége (vö. pl. Shibles 1971; van Noppen 1985; van Noppen–Hols 1990; Liebert 2008; stb.), ennek ellenére vagy éppen ezért nem lehet egy „hagyományos” konszenzusos és átfogó modelltől beszélni e nyelvi kép lényegének, működésének általános jellemzése vonatkozásában. Mint ahogyan ezt a legutóbbi évtizedekben láthatjuk, a funkcionális kognitív nyelvészet is folyamatosan alakítja: módosítja, továbbfejleszti saját teóriáit e tekintetben (vö. pl. Barcelona [ed.] 2000; Kövecses 2009), azaz még most is tart „a metaforakutatás kognitív nyelvészeti forradalma” (Steen 2014). Másfelől a poétikusság mibenlétének kognitív meghatározása, jellemzése hasonló problémákat vet fel (vö. Simon 2014: passim). A harmadik lényeges okként pedig az említendő, hogy az alábbiakban új nézőpontból közelíték a metaforához: a metafora és a poétikusság viszonyát a kognitív stilisztika, a kognitív poétika bizonyos – részletesen alább kifejtendő – nézőpontjaiból kívánom szemügyre venni, így a korábbi elméleti eredményekre, szakirodalmi előzményekre is csak részben tudok támaszkodni (vö. pl. Lakoff–Turner 1989; Turner 1996).

Az általam itt – a jelzett szempontból, illetve keretben, azaz a kognitív stilisztika, illetve a kognitív poétika nézőpontjaiból – vizsgálni kívánt részkérdések a következő, legáltalánosabb fő kérdésekhez köthetők:

- Melyek a poétikus metafora általános jellemzői? Ehhez a kérdéshez hozzátartozik a következő két további alapkérdés is: Hogyan értelmezhető a poétikusság? Hogyan értelmezhető a metafora?
- Hogyan írható le a hétköznapi (köznapi) és a poétikus (költői) metaforák viszonya? Melyek megkülönböztethetőségük főbb elméleti-módszertani lehetőségei, kérdései? Mitől és mettől poétikus a költői metafora?

2. A poétikus metafora

2.1. A poétikusság és a metafora fogalmáról

A kognitív metaforaelmélet és az ezen alapuló metaforavizsgálatok egyik legszembetűnőbb eredménye a hétköznapi nyelvhasználat metaforáinak a fókuszba helyezése, ami által az elmúlt évtizedekben sikerült számos nyelvhasználati területen sokrétűen és empirikusan is tesztelve feltárni e metaforák lényegi jellemzőit (vö. pl. Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2010). Ugyanakkor a poétikus jellegű metaforák működéséről kognitív szempontból jóval kevesebbet tudunk (vö. pl. Steen–Gibbs 2004). Ennek oka egyebek mellett az is, hogy – mint erre már fent is utaltam – az ebben a vonatkozásban kiindulópontként értelmezendő, leírandó poétikusság kognitív értelmezésére sem született ez idáig olyan javaslat, amely szélesebb körű kiindulópontot jelenthetne.

Magam a továbbiakban a poétikusság fogalmát a Stíluskutató csoport legújabb OTKA-pályázati anyagában szereplő összegző jellemzés alapján (Domonkosi et al. 2018) a következő értelemben használom: a poétikusság a nyelv olyan specifikus alkalmazásba vétele, amely ugyan magyarázható a nyelvi szerkezetek általános működtetéséből kiindulva, ám a jelentésképzés mentális műveleteinek összetettségét tekintve attól fokozati eltérésekben mutatkozik meg (vö. Simon 2014, 2016). Vagyis kontinuitás tételezhető fel a nem-poétikus és a poétikus, illetve hétköznapi és szépirodalmi nyelvhasználat között. (A poétikusság és a szépirodalmi nyelvhasználat összefüggésére alább még külön kitérek.) „A nyelvi szerkezetek poétikus alkalmazásának kognitív hatása, hogy a hétköznapi megismerésre jellemző konceptuális stabilitást és koherenciát megbontja [...]. Elsősorban azáltal, hogy egy másik megnyilatkozó szubjektum kognitív kiindulópontjából teszi hozzáférhetővé a diskurzus világának reprezentációját” (Domonkosi et al. 2018). A poétikusság egyszerre feltételezi a megismerés és a nyelv közegében kialakuló referenciális jelentés interszubjektív jellegét, ugyanakkor a megszokott és kanonikus jelentésalkotási műveletek átmeneti vagy tartós felfüggesztését, amely mind a nyelvi szimbólumok megformálására, mind referencialitásuk kidolgozására hatással van. Ez az esztétikai élmény kognitív dimenziója, amely a nyelvi szerkezetek vizsgálatával hatékonyan megragadható.

A poétikusság fogalmát, mondhatni, természetesen kapcsoljuk a szépirodalomhoz, ugyanakkor figyelembe kell venni azt, hogy vannak olyan nem szépirodalmi szövegek is (most arra az igencsak messze vivő kérdésre nem térek ki, hogy magának a szépirodalomnak mint szövegek adott halmazának a meghatározása milyen elvi problémákat vet fel), amelyekben a fenti értelemben vett poétikusság megjelenik. Az olyan jellegzetesen átmeneti műfajok, mint például az esszé vagy az irodalmi igényű publicisztika mellett gondolhatunk itt (különösen a történetiségben) megjelenő szónoklatokra, prédikációkra, de természetesen elképzelhető (mint

ahogyan bizonyára nemegyszer létrejött és létre fog jönni) akár olyan hétköznapi társalgás is, amely poétikusnak tartható (vagy legalábbis vannak poétikus elemei). De hivatkozhatnék itt akár az (irodalmi igényű) napló műfajára, bizonyos levéltípusokra stb. Összegezve tehát elmondható ebben a rész kérdésben is, hogy a fokozatosság elve érvényesül.

Nemcsak a metafora fogalmának, lényegének a különböző elméletek, így például a komparatív (a metafora-hasonlat viszonyra építő), a szubsztitúciós (a metafora mint helyettesítés), a kondenzációs (a metafora mint sűrítmény), az interakciós (a metafora mint kölcsönhatás), a logikai (a metafora mint kijelentés) és a kontextuális elmélet (a metafora mint szövegdarab) szerinti értelmezésében (Thomka 1994, vö. pl. Bezeckzy 1990; Kemény 2002), hanem abban is jelentős eltéréseket láthatunk a szakirodalomban, hogy milyen nyelvi szerkezeteket, jelenségeket sorolnak a metafora fogalma alá. Példaként hadd említsem most csak azt, hogy vannak olyan rendszerezések, amelyek a megszemélyesítést önálló képfajtának tartják – és vannak olyanok, amelyek a metafora egyik típusának, sőt olyan osztályozással is találkozhatunk, amely a hasonlatot is a metaforába olvasztja, annak alfajaként tartja számon (a kérdéskörrel összefüggően l. pl. Kemény 2015). Az alábbiakban magam Kocsány Piroskának (2008: 390) az Alakzatlexikonban megjelent metaforaértelmezését veszem alapul, amely szerint a metafora lényege az, hogy „egy adott kifejezéshez kötődő jelentéssel, amellyel rendszeren egy bizonyos tárgyra vagy tényállásra utalunk, egy másik vagy másfajta tárgyra vagy tényállásra referálunk a két tárgy vagy tényállás között felfedezett analógia, illetve hasonlóság alapján”. (Magam az analógiát, illetve a hasonlóságot itt a lehető legtágabban értelmezem.) Kiemelendő az is, hogy a „hagyományos”, retorikai alapú elméletek, amelyek a metaforát az alakzatok rendszerében helyezik el, olyan alakzatként kezelik azt, amelyben a „hangsúly a (fogalmi) jelentésekről a kifejezések megválasztására csúszik át” (Kocsány 2008: 390). A trópusoknak és ezek között elsősorban éppen a metaforáknak két célja kerül így bizonyos feszültségbe: egyfelől az elsődlegesen szemantikai jellegű funkció: a „megragadás, megnevezés és megvilágítás”, másfelől a metaforának mint immutációs vagy szubsztitúciós alakzatnak a díszítő funkciója. Lényegében e kettősség értelmében jelenik meg a metafora már az antik retorikában is úgy, mint a meggyőzés, a szemléltetés, az érvelés és/vagy mint az elocutio (vagyis a szépség, a cizelláltság) célját szolgáló eszköz, illetve lehetőség.

2.2. Poétikus metaforák – költői és hétköznapi metaforák

A poétikus metaforák tárgyalásakor szükséges kitérni arra is, hogy a poétikusság hogyan függ össze a nyelvhasználati színterekkel. Magam itt abból indulnék ki, hogy ab ovo minden a szépirodalomban megjelenő metafora poétikusnak tekinthető, mivel ezek egy olyan kontextusban, specifikusan pedig a szövegértelmező szempontjából egy olyan sajátos, irodalmi olvasásmódban (vö. Steen–Gibbs 2004: 348; literary

reading attitude) jelennek meg, amely (a nyelvi szerkezet szempontjából) a jelentéspotenciáljukat, illetve a (szövegértelmező szempontjából) a jelentéskonstruálási folyamatokat lényegesen módosítja a hétköznapi nyelvhasználat metaforáihoz képest – hangsúlyozni kell azonban itt is azt a tény, hogy a szépirodalmi és a hétköznapi nyelvhasználat között kontinuum van, csupán fokozati különbségekről lehet itt is beszélni. (Sőt a szépirodalmon belül is figyelembe kell venni azt a fokozatosságot, amely részint a verses és a prózai szövegek, részint a műnemek között figyelhető meg a metaforizálás szempontjából.) Ugyanakkor poétikus metaforák nem csak a szépirodalomban fordulhatnak elő: mint erre már fent, a poétikusság fogalmáról szólva is utaltam, a poétikusság megjelenésével más nyelvhasználati színtereken, nem szépirodalmi szövegtípusokban, például szónoklatokban, publicisztikai írásokban stb. is találkozhatunk, sőt ilyen szövegekben is stílusjellemző lehet a poétikus metaforák meghatározó szerepe. Példaként hadd utaljak most Kossuth Lajos beszédeire, ezekre „jellemzők a jelentéstartományok egyéni társítására épülő, példázatszerű, sokszor allegorikussá növvő, nagy szemantikai összetettséget mutató képszerkezetek. Kossuth stílusának legsajátosabb képtípusai tehát nem elszigetelt, elemi képek: a képiség általában a szöveg nagyobb szerkezeti egységeiben érvényesül” (Domonkosi 2002: 106). Mindezt hadd illusztráljam egy Domonkosi Ágnes (2002: 107–108) által idézett példával, amelyben A NEMZET CSALÁD fogalmi metaforának a kidolgozását láthatjuk:

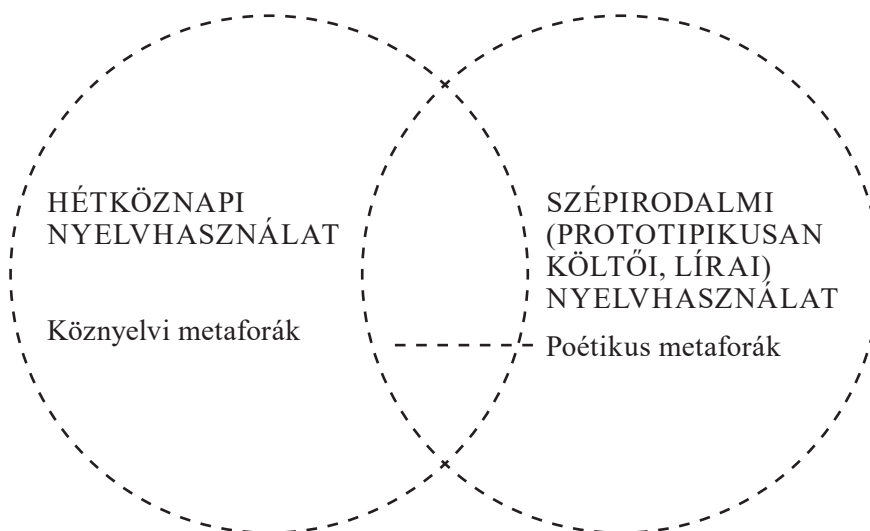
(1)[...] nemzetünk minden pártütők ellenére, melyek számához vegyülnek, útban van egyetlen nagy családdá összevevő, melynek utolsó tagját sem bánthatni anélkül, hogy az egész ne bánthatná. Pedig amely nemzet több millióból áll, és hol a milliókat ily családi kapcsolatok forrasztják, bizony-bizony, mondom mindenkinek, a nemzet melléről visszafutamodnak az erőszak és az ármány minden nyilai, vissza még akkor is, ha saját fiai lödöznék saját fiait! Kik egy fénybogár életének egynapi csillámáért marczangolni képesek a közös édes anya hű kebelét [...]

Párhuzamként érdemes a fenti részlet mellé állítani Kölcsey Ferenc ismert versének, a Zrínyi második énekének alábbi részletét, amely szempontunkból abban hasonlítható a Kossuth-szövegrészlethez, hogy szintén szövegszervező szerepet kap benne A NEMZET/HAZA CSALÁD fogalmi metafora:

(2)[...] Áldást adék, sok magzatot honodnak,
Mellén kiket táplál vala;
S másokra vársz, hogy érte vívni fognak?
Ön népe nem lesz védőfala?
Szív, lélek el van vesztegetve rátok;
Szent harcra nyitva várt az út,
S ti védőfalat körül nem vonátok;
Ő gyáva fajt szült, s érte sírba jut.

*De szánjad, ó sors, szenvedő hazámat
Te rendelél áldást neki:
S a vad csoport, mely rá dühödve támad,
Kiket nevelt, ön gyermeki.
Taposd el a fajt, rút szennyét nememnek;
S míg hamvokon majd átok ül,
Ah tartsd meg őt, a hűv anyát, teremnek
Tán jobb fiak, s védvén állják körül.
[...]*

Sematikusan a nyelvhasználati szinterek és a poétikus, illetve a köznyelvi (nem poétikus) metaforák összefüggése így ábrázolható:

I. ábra A metaforikus nyelvhasználat kategóriái

A fentiek alapján három metaforakategóriát érdemes előzetesen megkülönböztetnünk a nyelvhasználati szintérből kiindulva:

- A) hétköznapi (köznyelvi) metaforák
- B) a hétköznapi nyelvhasználat poétikus metaforái
- C) a szépirodalom (poétikus) metaforái

2.3. A poétikus metafora jellemzői

A poétikusságról fent adott általános jellemzésen túl – amelyből következik, hogy a poétikus metaforákra jellemző például a hétköznapi megismerésre jellemző konceptuális stabilitás és koherencia megbontása, a megszokott és kanonikus jelentésalkotási műveletek felfüggesztése, az esztétikai élmény kiváltása – szükséges egyéb specifikus tényezőket is számba venni. Elsőként a poétikus metaforák létrejöttével kapcsolatban azt a Lakoff és Turner (1989: 67–72) által leírt négy műveletet érdemes itt említeni, amellyel a köznyelvi metaforákra épülő poétikus metaforák létrejönnek. Ezek a műveletek a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdés és a komponálás (vö. Kövecses 2005: 61–63). A kiterjesztés során egy adott konvencionális fogalmi metafora konvencionális nyelvi kifejezései helyett új nyelvi kifejezéseket alkalmazunk, melyekkel a forrástartomány újabb fogalmi elemét írjuk le. A kidolgozással a szövegalkotó a forrástartomány egy létező elemét jellemzi, hangsúlyozza újfajta módon. A kritikus kérdés során a szövegalkotó rákérdez egy mindennapi, konvencionális fogalmi metafora létjogosultságára, igazságára. A komponálás a köznapi fogalmi gondolkodás elemeit felhasználva teremt újfajta megközelítéseket, a különböző metaforák együttes alkalmazása révén.

A poétikus metaforák egyik lényeges jellemző vonásaként tartható számon az újszerűség, azaz a konvencionáltság, begyakorlottság hiánya. A konvencionáltság és a begyakorlottság a gyakoriság egyéni és közösségi aspektusát jelöli itt: „a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg” (Tolcsvai Nagy 2015: 11). Az újszerű, kreatív poétikus metaforák, ha nem is kötelező, de jellemző vonásaként tartható számon a forrás és cél közötti nagy szemantikai távolság. Ilyen „nagy feszítávú, de még éppen értelmezhető” kapcsolat van Lautréamont alábbi, Kemény Gábor (2002: 92) által idézett kifejtett metaforájában:

- (3)[...] Vén óceán, te megrögzött agglegény! *Ha bejárod egykedvű birodalmaid ünnepélyes magányát, méltán tölt el büszkeséggel veled született pompád és az őszinte hódolat, mellyel sietve illelek téged. Kéjesen ringatózol méltóságteljes lassúságod puha áramlatain, (...) komor-titokzatosan görgeted roppant fenséges tükrödön semmihez sem fogható hullámaidat, s eltölt örök erőd nyugalma. Hullámaid sűrű párhuzamos rendekben követik egymást. Sorvad az egyik hullám, máris utánafut, dagad a következő, a kísérőzene az enyésző tajték mélabús sustorgása, mely arra int, hogy minden csak tajték e földön. (Az emberi lények, az élő hullámok is halnak-halnak egymás után, de őutánuk tajtékos nesz nem marad.) [...]*

A fentihez hasonló metaforák megértése, interpretációja során a fogalmi tartományok kontrasztjának felismerése mellett az azonosságok keresése, „megtalálása” is megvalósul. Kemény (2009) például a következő közös vonásokat látja a *Vén óceán, te megrögzött agglegény* metaforában: öregség (egyben kortalanság), notóriusan ismétlődő cselekedetek, magányosság. Ilyen jellegű, azaz „merész” metaforák természetesen a hétköznapi nyelvhasználatban is előfordulhatnak (vö. pl. Kocsány 2008: 392): ez is a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat közötti kontinuumra figyelmeztet, illetve arra, hogy az irodalmi metaforák poétikussága is csak összetett szempontrendszer alapján közelíthető meg, az újszerűség, „merészség” önmagában még nem teszi poétikussá a metaforát. A megértésben a köznyelvi metaforák esetében minden bizonnyal a tágabban értett kontextusnak (a beszédhelyzetnek), míg a poétikus metaforák esetében az „irodalmi olvasásmód”-nak és a szövegkörnyezetnek lehet meghatározó szerepe. Kocsány Piroska is abból indul ki példája, az *Ez a kutya macska* metafora lehetséges értelmezésének megadásakor, hogy „az adott kontextusban bizonnyal megértjük, milyen is lehet egy olyan kutya, amelyik »macska«: hízelgő, titokzatos stb.”. Általánosítva elmondható, hogy a metafora stílusértéke és ezzel összefüggésben „poétikusság-potenciál”-ja is nő a létrehozásához és megértéséhez szükséges kognitív-konstruktív erőfeszítés mértékével (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 637).

A szűkebben, azaz szövegkörnyezetként értett kontextus szerepe a poétikus metaforák esetében több szempontból is megközelíthető: így például figyelembe veendő a metaforák aránya, és még inkább szövegbeli összjátéka, egymáshoz való viszonya is. Ezért akár az önmagában véve nem költői, „észrevétlen” metafora is a poétikusság összetevőjévé válhat. Példaként Kosztolányi Dezső *Ének a semmiről* című versét idézem:

- (4) *Amit ma tartok, azt elejtem,
amit ma tudtam, elfelejtem,
az arcomat kezembe rejtem,
s elnyúlok az üres sötétben,
a mélyen-áramló delejben.*
- Annál mi van, a semmi ősebb,
még énnekem is ismerősebb,
rossz sem lehet, mivel erősebb
és tartósabb is, mint az élet,
mely vérrel ázott és merő seb.*
- Szokatlan-új itt ez a köntös,
pár évre szóló, szűk, de göncös,
rossz gúnya, melyet a könny öntöz,
beh otthonos lesz majd a régi,
a végtelen, a bő, közömbös.*

*Én is öröktől ebbe voltam,
a semmiségre ráomoltam,
míg nem javultam és romoltam,
tanulni sem kell, tudjuk ezt rég:
eltűnni és feküdni holtan.*

*Ha félsz, a másvilágba írd át,
verd a halottak néma sírját,
tudd meg konok nyugalmuk írját,
de nem felelnek, úgy felelnek,
bírnak mi is, ha ők kibírják.*

*Pajtás, daloldj hát, mondd utánam:
Mi volt a mi bajunk korábban,
hogyan jártunk a föld porában?
Mi fáj szivednek és szívemnek
Caesar, Napoleon korában?*

Mint azt Tolcsvai Nagy (2003: 47) elemzésében megállapítja, Kosztolányi a klasszikus modernség korai szakaszára jellemző artisztikus metaforizálástól itt eltávolodik, a versben „tulajdonképpen csak a *köntös* és a *ráomoltam* tekinthető klasszikus modern értelemben metaforikus kifejezésnek, feltűnőbbnek, bár helyi hatókörűek, és a forrás és a cél közötti szemantikai távolság egyikben sem túl nagy. Ugyanakkor szinte észrevétlen (mert teljes mértékben konvencionális és minimális erőfeszítést kíván) számos olyan metaforikus kifejezés(részlet), amely éppen észrevétlenségével járul hozzá a vers értelemszerkezetéhez, főképpen a metaforikus térvizonyokban (például az *énnekem* szóalakban a *-nak* rag) vagy a *semmiben* a *mi* kérdő névmás azáltal, hogy entitásra vonatkozik, prototipikus előfordulásában átmetaforizálódik...”

A kontextussal összefüggésben említendő a metaforák hatóköre. A poétikus metaforák esetében jellemző, hogy a szöveg egy nagyobb egységét vagy akár az egész szöveget szervezi egy középponti metafora (mint ahogyan ezt részben a fenti példákban is láthattuk; vö. még pl. Kemény 2002: 151–163). Hadd hivatkozzam most itt egy lírai és egy epikai példára. Nagy László *Ki viszi át a Szerelmet* című versének – mint azt Tolcsvai Nagy (1989) *Az elrejtett metafora verse* című elemzése részletesen bemutatja – központi költői képe a *nap*, „az emberi melegség, jóság és határozottság metaforájaként, amelyet maga a költő képvisel erkölcs, emberség és költői hatalom letéteményeseként, s ezek vesztét félti saját maga elmúlásával. *Ki viszi át a Szerelmet* szövegének felszíne mögött – egy-két kivételt nem tekintve – ez az alap-metafora húzódik meg” (Tolcsvai Nagy 1989: 327).

- (5) *Létem ha végleg lemerült
ki imád tücsök-hegedűt?
Lángot ki lehel deres ágra?
Ki feszül föl a szivárványra?
Lágy hantú mezővé a szikla-
csípőket ki öleli sírva?
Ki becéz falban megeredt
hajakat, verőereket?
S dúlt hiteknek kicsoda állít
káromkodásból katedrálíst?
Létem ha végleg lemerült,
ki rettentí a keselyűt!
S ki viszi át fogában tartva
a Szerelmet a túlsó partra!*

A szövegegészt szervező metafora másik, epikai példajaként hadd utaljak Móricz Zsigmond egyik ismert elbeszélésének, az Égi madárnak (1916) a címben szereplő metaforájára, amelynek a szövegegész jelentésében, ezen belül a főhős személyiségének, élethelyzetének, környezetének és egyedi történetének egy általánosabb jelentéssíkra vonatkoztatásában alapvető szerepe van. Ebből a szempontból különösképpen a következő stílus-, és ezáltal szövegértelem-alakító tényezőként kap szerepet az „égi madár”-metafora: mint a metaforikus olvasásmódot (interpretációt) irányító szövegutasítás a címben, mint toposz, mint (a főhős szabadulását, szökését előrevetítő) anticipáció. AZ EMBER (ÉGI) MADÁR metafora részletező-allegorizáló kidolgozása által létrejön egy olyan jelentésstruktúra, amely bizonyos értelemben „megemeli”, a referenciális olvasaton túli dimenzióba helyezi az elbeszélés hétköznapi történetét, és az értelmezésben az egyetemesebb, az emberi lét szabadságára rákérdező, filozofikus, bizonyos vonatkozásokban biblikus-szagrális jelentésrétegek felé is utat nyit (bővebben l. Pethő 2011: 153–163).

3. „Hol szűk [egyelőre] a kognitív elmélet?”

A fentiekben a poétikus metafora megközelítéséhez alapul vett kognitív metaforaelméletnek, mint erre már utaltam is, még számos nyitott kérdése van, és ez különösen érvényes a szépirodalmi, azaz szorosabban vett szempontunkból: a poétikus metaforák kutatására. Nem véletlen tehát, hogy nemegyszer megjelenik a kritika is. Az általam az „egyelőre” közbeszúrással enyhített kritikus kérdés például egy nagy tekintélyű stilsztikustól, Fónagy Ivántól (é. n.: 205) származik. Fónagy A költői nyelvről című könyve metaforát tárgyaló fejezetének Hol szűk a kognitív elmélet? című részében így fogalmazza meg „hiányérzet”-ét, amely tanulságos lehet,

ha tovább kívánunk gondolkodni a metafora és a poétikusság összefüggéseiről: „[...] hiányolhatjuk a dinamikát, a mozgást. A kognitív elméletek alapján azt hihetnénk, hogy a metafora szerepe abban áll, hogy utaljon két egymástól függetlennek tűnő fogalomtartomány (és jelentésmező) közötti strukturális párhuzamokra. »Mindvégig amellet érveltünk, hogy a metafora fogalmi természetű, és hogy a metafora az egyik fogalmi tartomány szerkezetét vetíti rá a másik fogalmi tartományra«” (Lakoff és Turner, 1989: 112). Valójában a fogalmak, a fogalmi mezők nincsenek eleve adva. Meg kell fogni, fel kell fogni mindazt, ami a fogalmat megelőzi. A dinamika a kreatív metafora lényege” (Fónagy é. n.: 205–206). Vitatja Fónagy azt is, hogy a költői metaforák értelmezésekor a köznyelvben meglévő kép-sémákból kell kiindulni, mert – mint Balázs Bélára utalva mondja – „a költőnek [itt értsd: metaforának; P. J.] köszönhetjük, hogy Ádám apánk szemével (szűz szemmel) és nem a nyelv által megszűrt formában látjuk a világot” (Fónagy é. n.: 207). A jövőbeli kognitív poétikai metaforaelemzések egyik feladata lehet a Fónagy által említett dinamikus és újszerű jelentéskonstruálás leírása. Ez kétségtelenül fontos feladatnak tűnik, még akkor is, ha a Fónagy által képviselttel ellentétes elméleti előfeltevéssel történik, ti. Fónagy a költői és a hétköznapi nyelv alapvető szembenállását hangsúlyozza, míg a kognitív nyelvészet éppen a kontinuumjellegét.

További vizsgálatokat igényel az is, hogy a Lakoff és Turner (1989: 67–72) által leírt négy, irodalmi (költői, poétikus) metaforákat létrehozó művelet: a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdésés és a komponálás mennyiben, hogyan függnek össze a poétikussággal, élesebben kérdezve: lényegileg összefüggnek-e? Ezek a műveletek ugyanis hasonlóképpen megjelennek a sajtó nyelvében, a szónoklatokban vagy akár a reklámokban (vö. Steen–Gibbs 2004: 350).

4. Összegzés

A fentiekben a poétikus metafora leírásának lehetőségeire rákérdezve, illetve részleges válaszokat keresve az általános jellemzőkre fókuszáltam, ezért különösen fontos itt az összegzésben hangsúlyozni, hogy egy teljesebb jellemzés előfeltétele az elmélet és az empiria kölcsönhatásában megvalósuló, szélesebb körű, az általános mellett az egyes, konkrét előfordulásokat is részletekbe menően analizáló kutatás. Mindenesetre a következőket kiindulópontként érdemes itt rögzíteni: A poétikus metafora általános jellemzőinek megadásához szükséges a poétikusságnak legalább egy előzetes, viszonylag kifejtett meghatározása. A metafora fogalmának értelmezéséhez elegendő háttérrel ad a kognitív metaforaelmélet, különösen termékenyen alkalmazhatónak tűnik az itt külön nem tárgyalt, de ma már széles körben ismert blendingelmélet. Ugyanakkor megfontolandó Kövecses Zoltán – ugyan egy köznyelvi metafora elemzésének tanulságai alapján megfogalmazott – kijelentése a különböző kognitív metaforaelméletekről, miszerint nincs egy olyan önálló elmélet vagy megközelítés,

amely önmagában képes lenne megmagyarázni mindent egy metafora jelentésével kapcsolatban, ám a különböző kognitív metaforaelméletek „jól illeszkednek egymáshoz, és természetes módon kiegészítik egymást. Ebben az értelemben tehát nem versengő, hanem egymást kiegészítő elméletekről beszélhetünk” (Kövecses 2009: 279). Fontos kérdéskör, feladat a poétikus metaforák, a hétköznapi (köznapi) és a szépirodalmi, költői metaforák viszonyrendszerének tisztázása. A fentiekben erre vonatkozóan megfogalmaztam egy javaslatot, amely – tisztában vagyok vele – további kiegészítéseket, esetleg javításokat igényel; ehhez alapot főképpen a konkrét metaforaelméletek jelenthetnek. Egyelőre nyitott kérdésnek tűnik számomra az, hogy milyen lényegi műveletekkel és sajátosságokkal írható le általánosságban, de a gyakorlatban használható módon a poétikus metafora, magam itt a következő szövegalkotó eljárásokat, jellemzőket és tényezőket emeltem ki: a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdezés és a komponálás művelete; az újszerűség, azaz a konvencionáltság, begyakorlottság hiánya; a kontextus szerepe, a metaforák aránya, szövegbeli összjátéka, a metaforák hatóköre.

Végezetül arra szeretnék még röviden kitérni, hogy különösen lényeges feladatnak tartom a poétikus metaforák empirikus, a befogadói értékeléseket, műveleteket vizsgáló kutatását. Az ilyen jellegű vizsgálatok természetesen számos elvi, technikai és módszertani problémát vethetnek fel (vö. pl. Csátár 2010), ugyanakkor rendkívül tanulságosak lehetnek. A széles körű lehetőségek közül példaként hadd említsem itt most csak Gibbs (2002) kísérletét és ennek Pethő Gergely, Csátár Péter és Tóth Enikő által megvalósított magyar változatát (2008). Ezek a kísérletek a metaforikus kifejezésekkel kapcsolatos esztétikai értékítéletek befolyásolhatóságát vizsgálták Gibbsnek abból a hipotéziséből kiindulva, hogy a metafora érzékelt szépségét pozitív irányban befolyásolja az, ha a válaszadó nemcsak megértette, hanem előzőleg metaforaként is felismerte az adott versszövegben a kérdéses kifejezést. Az eredményeket nem ismertetem itt, mivel pusztán a problémafelvetésre kívántam a figyelmet felhívni, illetve a kérdőíves-kísérleti vizsgálatok lehetséges és valószínűleg megkerülhetetlen szerepére.

Irodalom

- Barcelona, Antonio (ed.) 2000. *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Bezeczy Gábor (szerk.) 1990. A jelentésteremtő metafora. *Helikon* 36 [4].
- Csátár Péter 2010. A pszicholingvisztikai kísérletek helye és szerepe a fogalmi metaforaelméletben. *Argumentum* 6: 6–36.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.):

- Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban.* Eger: Líceum Kiadó. 211–222.
- Domonkosi Ágnes 2002. A képszerűség szerepe Kossuth stílusában. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Kossuth Lajos, a szó művésze. Tanulmányok Kossuth stílusművészetéről.* Debrecen: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 78. 106–117.
- Fónagy Iván é. n. [1999] *A költői nyelvről.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet – Corvina.
- Gibbs, Ray W. 2002. Identifying and appreciating poetic metaphor. *Journal of Literary Semantics* 31: 101–112.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kemény Gábor 2015. Újabb törekvések a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására. *Magyar Nyelv* 111: 409–420.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán 2009. Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes”. *Magyar Nyelv* 105: 271–280.
- Kövecses Zoltán 2010. *Metaphor. A practical introduction.* Second Edition. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by.* Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Turner, Mark 1989. *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Liebert, Wolf-Andreas 2008. Metaphernforschung. In: Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knappe, Joachim (Hg.): *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and stylistics* 1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 743–757.
- Noppen, Jean-Pierre van – Hols, Edith 1990. *Metaphor II: A classified bibliography of publications from 1985 to 1990.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Noppen, Jean-Pierre van 1985. *Metaphor: A bibliography of post-1970 publications.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Pethő Gergely – Csatár Péter – Tóth Enikő 2008. A metaforák esztétikai értékelésének tényezői. In: Gervain Judit – Pléh Csaba (szerk.): *A láthatatlan nyelv.* Budapest: Gondolat Kiadó. 25–60.
- Pethő József 2011. *Alakzat és jelentés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Shibles, Warren 1971. *Metaphor: An annotated bibliography and history.* Whitewater: The Language Press.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Steen, Gerard – Gibbs, Raymond 2004. Questions about metaphor in literature. *European Journal of English Studies* 3: 337–354.
- Steen, Gerard 2014. The cognitive linguistic revolution in metaphor studies. In: Littlemore, Jeannette – Taylor, John R. (eds.) *The Bloomsbury companion to cognitive linguistics*. London: Bloomsbury. 117–142.
- Thomka Beáta 1994. Metafora, interpretáció, teória. *Literatura* 2: 204–212.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989. Az elrejtett metafora verse. *Magyar Nyelvőr* 85: 326–331.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Stiliztika. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 628–652.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Turner, Mark 1996. *The literary mind*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Metaphor and poeticity

In my paper, I am addressing the following questions from the perspective of cognitive stylistics and cognitive poetics: What are the general features of a poetic metaphor? How can poeticity (poetic quality) itself and metaphor be interpreted? How can the relationship of everyday and poetic metaphors be described? What are the main theoretical and methodological possibilities and problems of their differentiation? What makes a poetic metaphor and what is the point when it actually gains a poetic quality? On the basis of an overview of the relevant literature, and on the basis of analyses, it can be ascertained that cognitive metaphor theory, especially blending theory, provides sufficient background for interpreting the notion of metaphor. The paper makes a suggestion for clarifying the relationship between everyday and literary, poetic metaphors as well. Although it seems an open question for the time being as to what are the essential operations and specificities of describing a poetic metaphor in general, the following text creating operations, characteristics and factors may be highlighted: devices of extension, elaboration, questioning and combining; novelty; the role of context, the proportion of metaphors, their interplay and scope within a text.